

Orest Jarosławowicz Maciuk, *Filigrani archiwnich dokumentiv Ukrainy XVIII–XX st.*, Kijew 1992, ss. 345 + 7 nlb.

Badacze historii filigranistyki i papiernictwa otrzymali kolejny album znaków wodnych przygotowany przez Orestę Maciuka, dyrektora Centralnego Archiwum Historycznego we Lwowie.¹ Wydawnictwo jest dowodem, że zainteresowania filigranistyką nie słabną, a dzięki upowszechnieniu się nowych technik odrysów oraz włączeniu większego grona badaczy, zyskują nowy wymiar. Pozwala to mieć nadzieję, że wkrótce zostaną wyjaśnione wszystkie wątpliwości dotyczące funkcjonowania młynów papierniczych i wytwarzanego w nich papieru na terenie Rzeczypospolitej i krajów z nią sąsiadujących.

Filigranistyka traktowana początkowo jako część paleografii oraz dyscyplin uwzględniających w swych badaniach znaki wodne, jak na przykład heraldyka, stopniowo wyodrębniła się w oddzielną naukę, co zostało uwzględnione w pracach Jadwigi Siniarskiej-Czaplickiej, zwłaszcza w dwóch wydanych przez nią albumach znaków wodnych.²

Orest J. Maciuk podkreśla najważniejsze funkcje tej nauki, jakimi są wyznaczenie chronologii niedatowanych rękopisów i starodruków oraz wykrywanie wszelkich fałszerstw i falsyfikatów. Autor stwierdza, że bez analizy znaków wodnych nie można w sposób wyczerpujący wyjaśnić sposobu wytwarzania papieru, jego zużycia oraz handlu nim. Wiąże się z tym zarówno zagadnienie rozwoju papieru i ich technicznego wyposażenia, jak i produkcji i jakości wytwarzanego papieru, jego asortymentu, formatu oraz ludzi zajmujących się jego wytwarzaniem.

Po omówieniu wstępnych założeń metodologicznych autor dokonuje krótkiej charakterystyki dotychczasowych osiągnięć filigranistyki w odniesieniu do ziem szeroko rozumianej Ukrainy. Skrupulatnie zbiera wszystkie dotychczasowe publikacje związane ze znakami wodnymi, poddając je krytycznej analizie.³ Szczególną uwagę poświęca pracom archiwistów kijowskich J. M. Kamanina oraz O. I. Witwickiej. Niestety, efekt ich pracy w postaci wydanego zbioru 1336 znaków wodnych⁴ jest tylko drobnym fragmentem zakrojonego na szeroką skalę przedsięwzięcia. Los dalszych 3000 filigranów zebranych przez Olę Witwicką jest nieznaną, podobnie zresztą jak zebranych wcześniej z rękopisów i starodruków biblioteki klasztoru kijowsko-pieczorskiego przez Hipolita Pawlika los 763 znaków wodnych, które miały ukazać się w pracy „Wzory pisma i filigranów pd XVI do początku XIX wieku”.

Szczególnie cenny jest przegląd najnowszych publikacji z zakresu filigranistyki, zwłaszcza że niewiele z nich jest dostępnych w naszych bibliotekach. W zestawie tym nie zabrakło znanych nazwisk nauki polskiej i europejskiej.

Część główną pracy stanowi album 714 znaków wodnych zebranych w kilkunastu grupach rzeczowych. Autor posłużył się schematem zastosowanym w pomnikowym dziele Ch. M. Briqueta,⁵ grupując znaki według wyobrażeń. Obok numeru znaku autor podał datę sporządzenia dokumentu, z którego pochodzi dany odrys. Szkoda, że zrezygnował z podawania także miejscowości, w której wyprodukowano papier, tak jak uczynił w swojej pracy poprzedniej.⁶

¹ O. J. Maciuk zmarł w wieku 67 lat, 17 VII 1999 r. we Lwowie w trakcie prac uzupełniających nad 2 wydaniem przewodnika *Zamki i fortece Zachodniej Ukrainy*, Lwów 1997.

² J. Siniarska-Czaplicka, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od pocz. XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; ead., *Katalog filigranów czerpalni Rzeczypospolitej zebranych z papierni druków tłoczonych w latach 1500–1800*, Łódź 1983.

³ W swoim wcześniejszym albumie znaków wodnych (O. J. Maciuk, *Papir ta filigrani na ukraińskich zemljach*, Kijew 1974), autor zebrał informacje o papierniach działających w 146 miejscowościach oraz podał przerysy 655 filigranów. Praca doczekała się szeregu recenzji w językach: ukraińskim, rosyjskim, polskim i niemieckim.

⁴ I. M. Kamanin, O. I. Witwicka, *Vodjani znaki na papieri ukraińskich dokumentiv XVI–XVII w. (1566–1651)*, Kijew 1923.

⁵ Ch. M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire Historique des Marques du Papir*, Leipzig 1923.

⁶ O. K. Maciuk, *Papir ta filigrani na ukraińskich zemljach*, Kijew 1974.

Odrisy znaków wodnych są naturalnej wielkości. Zostały sporządzone sposobem W. P. Kuzińskiej prześwietlenia na kalkę, a następnie przeniesienia na papier fotograficzny. Biały kolor wyobrażeń na mocnym, zielonym i nie drażniącym oka tle daje doskonały efekt plastyczny zaprezentowanych znaków, jest też dowodem, że autor zapoznał się z najnowszymi osiągnięciami wiedzy w tym zakresie.

Całość wydawnictwa uzupełniają dodatki, którymi są:

- wykaz wyobrażeń z odsyłaczem do numeru filigranu,
- zestawienie chronologiczne zebranych znaków wodnych z uwzględnieniem roku i numeru filigranu,
- wykaz źródeł, które zostały wykorzystane w publikacji (uwzględniający numer filigranu, charakter źródła i jego sygnaturę, datę i miejsce sporządzenia dokumentu oraz aktualne miejsce przechowywania),
- bibliografia prac O. J. Maciuka licząca 54 pozycje.

Wartości pracy nie umniejszają drobne mankamenty, które nieco przesłaniają czytelność znaków. Autor zrezygnował z próby powiązania zaprezentowanego papieru z papiernią w konkretnej miejscowości na rzecz aktualnego miejsca przechowywania źródła oraz miejsca jego sporządzenia. Wymaga to szczególnej ostrożności przy korzystaniu z wydawnictwa, zwłaszcza przy zagadnieniach związanych z zasięgiem produkcji konkretnych papierni.

Druga uwaga dotyczy datacji papieru, która przedstawiona w tej formie może wprowadzić w błąd czytelnika. Podawana obok numeru filigranu data dotyczy bowiem sporządzenia danego dokumentu, czy innego druku, a nie wyprodukowania papieru, który z reguły był nieco starszy od podanej daty. Najlepiej widać to w grupie znaków wodnych, które już w swoim wyobrażeniu zawierają datę (numery 103–129). Przeważnie data, którą przedstawia filigran jest wcześniejsza od jednego do trzech lat od daty sporządzenia dokumentu zawierającego filigran.

Z datacją wiąże się też następna uwaga, która być może w odniesieniu do papieru nowszego, którym zajmuje się Orest Maciuk nie jest tak bardzo istotna, jak przy badaniu papieru dawnego, zwłaszcza sprzed XVI wieku. Wszystkie nowsze wydawnictwa poświęcone filigranom przedstawiają je w układzie krech i żeberk danego sita, stosowanego przy produkcji papieru. Trwałość sita obliczył już Ch. Briquet na kilka lat (2–5), po czym było ono wymieniane na nowe. Jakkolwiek dno nowego sita zawierało identyczny znak wodny jak poprzednie, to jednak układ drutów tworzących dno sita nigdy nie mógł być taki sam. Znajomość tego faktu pozwala precyzyjniej ustalić czas wytworzenia konkretnego papieru.

Podsumowując, praca O. Maciuka jest wartościowa nie tylko dla badaczy zajmujących się historią ziem w niej uwzględnionych. Stanowi zarówno cenne uzupełnienie dotychczasowego stanu wiedzy o produkcji i zasięgu młynów papierniczych do czasów nam współczesnych, jest też wskazówką bibliograficzną dla przyszłych historyków i sympatyków dziejów dawnych.

Anna Łosowska

Jerzy Starnawski: *Wiek średni i wiek renesansowy. Studia.* Łódź 1996, ss. 245, 1 nlb, indeks nazwisk i dzieł anonimowych.

Jerzy Starnawski od lat zajmuje się badaniem kultury polskiej czasów średniowiecza, odrodzenia i baroku, o czym najdobitniej świadczy jego dotychczasowy dorobek naukowy. Zwieńczeniem wieloletnich wysiłków poznawczych dla odrodzenia i baroku były poprzednie publikacje książkowe: *Odrodzenie. Czasy. Ludzie. Książki*, Łódź 1991 oraz *W świecie barokowym*, Łódź 1992.

Jak autor pisze we wprowadzeniu do swojej najnowszej pracy, będącej przedmiotem niniejszej recenzji, obecnie nadeszła stosowna pora by przedstawić w osobnej książce studia poświęcone